

ВНЕСОК ВОЛОДИМИРА КАЧАНОВСЬКОГО У РОЗВИТОК БАЛКАНІСТИКИ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

О. Г. Самойленко

Самойленко, О. Г. Внесок Володимира Качановського у розвиток балканістики в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

У дослідженні висвітлюються життя та діяльність відомого слов'янознавця ХІХ ст. В. В. Качановського, аналізується науковий доробок вченого, визначається його роль у виданні славистичного часопису «Вестник славянства» та місце у вивченні південнослов'янської історії та культури.

Ключові слова: Качановський, славіст, балканістика, «Вестник славянства», Ніжинський історико-філологічний інститут.

Самойленко, А. Г. Вклад Владимира Качановского в развитие балканистики в Украине в конце ХІХ – на початку ХХ ст.

В исследовании раскрываются жизнь и деятельность известного славяноведа ХІХ в. В. В. Качановского, анализируется научное наследие ученого, определена его роль в издании славяноведческого журнала «Вестник славянства» и место в изучении южнославянской истории и культуры.

Ключевые слова: Качановский, славист, балканистика, «Вестник славянства», Нежинский историко-филологический институт.

Samoilenko, O. Vladimir Kachanovskiy's contribution to the development of Balkan Studies in Ukraine at the end of the 19th–the beginning of 20th century.

The study describes the life and work of the renowned Slavist of 19th century Prof. V. V. Kachanovskiy. The scientific heritage of the scientist is analyzed. It is also defined his role in publication of the "Journal of Slavic" and his position in the study of the South-Slavic History and Culture.

Keywords: Kachanovskiy, Slavist, Balkan Studies, the "Journal of Slavic", Nezhyn History and Philology Institute.

Ім'я відомого славіста В. В. Качановського, який в останній чверті ХІХ століття працював у навчальних закладах Варшави, Казані та Ніжина, вивчав історію та культуру південнослов'янських народів, заснував і впродовж кількох років видавав часопис «Вестник славянства», широко відоме значному колу сучасних європейських дослідників. Разом із тим, окрім коротких біографічних довідок в енциклопедичних виданнях і кількох наукових біографій¹, життя, науково-педагогічна діяльність і творчий доробок вченого залишаються малодослідженими. В Україні, про що засвідчує аналіз історіографії, до наукової спадщини Володимира Васильовича взагалі зверталися лише поодинокі дослідники².

Тому метою даної розвідки є введення до наукового обігу праць вченого, уточнення його біографічних даних, аналіз науково-педагогічної діяльності цього професора-славіста та визначення його внеску в розвиток балканістики.

Володимир Васильович Качановський народився 1 (13) березня 1853 року у родині православного священика в селі Великий Ліс Гродненської губернії. Як і більшість представників духовного стану, середню освіту юнак здобув у духовному училищі та Литовській духовній семінарії у Вільно, але подальшу освіту вирішив продовжити у світському навчальному закладі. Для здобуття вищої освіти В. Качановський вступив на перший курс відкритого у 1867 році Петербурзького історико-філологічного інституту. Під впливом обставин він був вимушений перевестись до Імператорського Варшавського університету на слов'яно-російське відділення історико-філологічного факультету, де швидко став одним із кращих студентів на курсі (поряд із ще одним відомим у майбутньому вченим – Арсенієм Івановичем Маркевичем).

Вже в студентські роки Володимир Качановський виявив неабиякий інтерес до науки, здібності до дослідницької праці й закохався в історію та культуру південнослов'янських народів. Кандидатський твір Володимира Васильовича – «Падіння Сербії» у 1876 році був відзначений золотою медаллю, а його автора залишили у Варшавському університеті кандидатом-стипендіатом для підготовки до професорського звання при кафедрі слов'янської філології³, яку на той час очолював відомий славіст Йосип Йосипович Перволюф.

Згідно з «Правилами про стипендіатів, яких залишили при університеті по завершенню університетського курсу», затвердженими радою історико-філологічного факультету Варшавського університету, стипендіати вели свої заняття під керівництвом спеціального професора та мали право на відрядження до інших університетів Росії чи за кордон⁴.

Перші кроки в науці В. В. Качановський робив під керівництвом одного з кращих знавців південнослов'янської історії в Російській імперії, автора двотомної праці «Історичні пам'ятки південних слов'ян» Вікентія Васильовича Макушева. Саме під його впливом і за підтримки Вікентія Васильовича науковець написав свої перші наукові розвідки – «Сербські житія і літописи як джерело історії південних слов'ян у XIV та XV століттях», «Балканські слов'яни в епоху підкорення їх турками», «Візантійські літописи як джерело для історії південних слов'ян у період падіння їх самостійності», що були надруковані у досить авторитетних виданнях того часу – «Славянском сборнике» та «Журнале Министерства Народного Просвещения»⁵, і сформували думку про Качановського як перспективного дослідника. Як згадував з часом Володимир Васильович у власній «Автобіографії»: «Получив верное направление от своего руководителя, я никогда от него не отклонялся»⁶. Сутність цього спрямування полягала в тому, що славистичні студії мали будуватись за принципами паралельного вивчення історичного, культурологічного та мовознавчого матеріалу, котрі, шляхом залучення порівняльного методу, дозволяли глибше і точніше розкривати явища південнослов'янської історії.

По завершенню навчання В. В. Качановський був призначений на посаду помічника бібліотекаря Варшавського університету, залишаючись водночас стипендіатом на здобуття професорського звання. Це дозволило молодому вченому не лише працювати в бібліотеці з необхідним йому науковим матеріалом, але й дещо покращити власне матеріальне становище. Для підвищення наукового рівня дослідника-початківця, за його ж клопотанням, він був відряджений до Санкт-Петербургу. В столичному університеті він відвідував лекції видатних російських вчених В. І. Ламанського, О. Ф. Міллера, вивчав санскрит під керівництвом відомого іраніста-санскритолога професора Каетана Андрійовича Коссовича. Одночасно Володимир Васильович працював у петербурзьких бібліотеках і архівах, вивчаючи сербські літописи та літературу. В. В. Макушев, який продовжував опікуватись своїм учнем, написав у червні 1876 р. листа одному з фундаторів російської славистики І. І. Срезневському з проханням підтримати заняття молодого науковця в Петербурзі: «Осмеливаюсь препоручить Вашему благосклонному вниманию своего ученика кандидата Качановского, отправляющегося в Санкт-Петербург для занятий славянщиною. Г. Качановский в прошлом году получил золотую медаль за обширный труд по истории падения Сербии. Он употребил целый год на переработку и пополнение этого труда; но некоторых нужных книг он не может достать в Варшаве, а потому должен отправиться в Санкт-Петербург, где есть возможность найти все, что ему нужно, в Публичной и Академической библиотеках... Переработанный и пополненный труд свой Качановский намерен представить как магистерскую диссертацию... Зная хорошо г. Качановского, я могу смело предсказать ему блестящую ученую карьеру, если только он найдет поддержку в таких глубоких ученых, снисходительных и добрых людях, как Вы, Измаил Иванович»⁷.

На початку січня 1879 р. В. В. Качановський переїхав до Москви, де продовжив пошук джерел і літератури зі середньовічної сербської історії в книгозховищах Рум'янцевського музею, Синодальній і типографській бібліотеках, Троїцько-Сергієвській лаврі та Новоєрусалимському монастирі, де знайшов чимало цікавого і важливого для свого наукового дослідження матеріалу.

Після повернення до Варшави науковець відмовився (з 1 березня 1879 р.) від посади помічника бібліотекаря, оскільки наукова діяльність і написання дисертації вимагали багато вільного часу, та подав на ім'я ректора університету професора М. М. Благовещенського клопотання про надання йому ще й закордонного відрядження. Міністерство народної освіти у липні цього ж року дозволило виїзд вченого за кордон, спочатку на рік, а потім пролонгувало його ще на один рік. Під час дворічного відрядження молодий дослідник зосередив свою увагу на вивченні слов'янського світу у всьому його розмаїтті, хоча південні слов'яни приваблювали науковця більш за все. Робота в архівах і бібліотеках Османської імперії, Італії та Південної Франції дозволила вченому глибше пізнати історію, культуру та літературу південних слов'ян. Протягом липня 1879 р. – червня 1881 р. Володимир Васильович працював у Задарському, Дубровницькому та Ватиканському ар-

хівах, у бібліотеках фрушкогорських і Рильського монастирів, Белградського Вченого товариства та Белградської Великої школи, Югослов'янської академії наук у Загребі тощо. У Дубровницькому книгозбиранні В. В. Качановський знайшов невідомий раніше матеріал про драматурга Антона Глеговича, який було покладено в основу магістерської дисертації⁸, захищеної 25 січня 1882 року у Варшаві⁹. Опонентами здобувача на захисті дисертації виступили вчителі Володимира Васильовича В. В. Макушев і Й. Й. Первольф. До творчості дубровницького поета і драматурга дослідник звертався й у подальшому, вступаючи в дискусії про його творчість зі старшими колегами по науковому цеху В. В. Макушевим і А. С. Будиловичем¹⁰.

У наступному році, здобувши ступінь магістра слов'янської філології, Володимир Васильович відбув до Болгарії з метою підбору матеріалу для болгарського словника, який він планував підготувати спільно з професором М. С. Дриновим¹¹.

Ще наприкінці 1876 року відомий російський літературознавець, етнограф і славіст О. М. Пипін висловив думку про доцільність вивчення Болгарії в історико-етнографічному відношенні, для чого слід було б організувати експедицію, до складу якої, на думку Олександра Миколайовича, могли увійти М. С. Дринов від Харківського університету, І. І. Срезневський і В. І. Ламанський від Петербурзького університету, Ф. І. Буслаєв від Московського університету та В. І. Ягич – від Берлінського.

На початку 1878 року цю ідею було розвинуто в «Записці», направленій керівництвом II відділення Імператорської Академії наук, в якій пропонувалося загальне керівництво експедицією довірити «кращому на той час знавцю болгарської історії та побуту» М. С. Дринову¹². Переговори з болгарським урядом про проведення досліджень на болгарських землях доручили Володимирі Качановському, який, як вже зазначалося, 1879 р. направився до Болгарії для проведення наукових занять. Із Софії в січні 1880 р. вчений інформував Пипіна, що члени Болгарського Народного зібрання та митрополит Климент, який очолював уряд і міністерство народної освіти Болгарії, з радістю зустріли звістку про організацію експедиції і готові були всіляко їй сприяти. Крім того, Володимир Васильович у своєму листі до Олександра Миколайовича Пипіна зазначав, що думка запросити до участі в експедиції слов'янських учених, є корисною не лише для науки, але й політично¹³. Але, на жаль, втілити у життя ці плани щодо організації експедиції, з різних причин, не вдалося, як і не вдалося завершити роботу В. В. Качановському над словником, попри на значний накопичений матеріал. Можливо, це пов'язано з виданням у Москві в 1885 р. подібного словника професором О. Л. Дювернуа¹⁴.

Незважаючи на це, відрядження було назагал успішним. Під час своєї подорожі до Болгарії Качановський склав ґрунтовну і дуже важливу для науки збірку пісень, яка була видана під назвою «Пам'ятки болгарської народної творчості» (Випуск I, Санкт-Петербург, 1882). Крім великого масиву пісень, автор подав короткі нотатки про особливості народної мови, опис звичаїв, примірники болгарської мови XVII–XVIII століть, зібрання прислів'їв і короткий словник. Одночасно вчений займався виявленням і вивченням джерел з історії болгарської церкви, на основі яких були написані численні статті: «До питання про літературну діяльність болгарського патріарха Євфимія», «Нові дані для вивчення літературної діяльності болгарського патріарха Євфимія (1375–1393 рр.)», «Нововідкриті на Афоні праці болгарського патріарха Євфимія», «Нарис із історії ставлення церкви болгарської до церков грецької і латинської з кінця XI ст. до половини XIII ст.», «Грамота Константина Асеня Зографському монастирю», «Слов'янський список опису чудес Димитрія Сасунського» й ін. Особливий інтерес для науковців викликає низка статей про видатного письменника і книжника, реформатора церковнослов'янської писемності, останнього патріарха Другого Болгарського царства Євфимія Тирновського, в яких В. В. Качановський не лише проаналізував творчу спадщину та переосмислив складну долю отця церкви, але й подав ґрунтовний опис самої епохи, в яку жив один із героїв болгарського народу. Як зазначив його колега М. Н. Сперанський, болгарському народу вчений присвятив «наиболее выдающиеся и крупные по значению труды»¹⁵. Крім Болгарії, у 1884 році Володимир Васильович відвідав також Румунію та Македонію.

8 лютого 1886 р. В. В. Качановського було призначено приват-доцентом кафедри слов'янської філології Казанського університету. Вчений активно включився в наукове життя Казані, став секретарем Товариства археології, історії та етнографії при Казанському університеті, яке функціонувало з 1878 року, подав до друку низку праць, співпрацю-

вав із часописами – «Журналом Министерства Народного Просвещения» й «Историческим вестником», читав лекції з давньослов'янської та сучасних слов'янських мов.

Визначною подією для всієї славістичної науки став випуск першого збірника «Вестника славянства», засновником і редактором якого був Володимир Васильович. У Казані протягом 1888–1890 рр. вийшли перші п'ять випусків збірника.

З 1 вересня 1888 р. В. В. Качановський був переведений екстраординарним професором (з березня 1896 р. – ординарний професор) слов'янської філології до Ніжина в Історико-філологічний інститут князя Безбородька¹⁶. Саме на «ніжинський» період діяльності вченого (1888–1901 рр.) припав розквіт його науково-дослідної роботи. У цей час В. В. Качановський написав більшість своїх праць, активно видавав у Києві «Вестник славянства» (1891–1896 рр.), читав лекції студентам ніжинського інституту. За неповні дев'ять років вийшло одинадцять випусків часопису, які були складені за принципом наукових журналів. У них друкувалися теоретичні статті, критика та бібліографія, нотатки, матеріали до ювілеїв вчених і письменників тощо. Теоретичний розділ містив, як правило, п'ять-вісім наукових розвідок, але у зв'язку з тим, що В. В. Качановський одноосібно займався і науковою, і редакційною, і видавничою справою, то коло авторів було обмеженим, а більшість статей, особливо в останніх випусках, написав сам вчений. Всього його перу належить 41 розвідка, надрукована у збірнику. Серед авторів часопису, крім Володимира Васильовича, були також історики, літературознавці, мовознавці, фольклористи М. Бережков, В. Гологанов, А. Дубицький, П. Люперсольський, В. Малинка, І. Михайловський, В. Резанов, І. Смелницький, А. Тальвінський й ін. У 1896 році журнал перестав видаватися, з одного боку – через фінансові труднощі, а з іншого – через відсутність достатньої кількості наукових матеріалів¹⁷.

У Ніжині В. В. Качановський продовжив активно студіювати історію та культуру південнослов'янських народів. Поряд із незначними за обсягом розвідками: «Католицька пропаганда в Болгарії в XVII та XVIII століттях», «З історії сербських колоністів в Угорщині в кінці XV і XVI ст.», «До питання про становище болгар і болгарського одягу в першій половині XVI ст.», «Сербський епос. На пам'ять 500-ліття Косовської битви», «До історії Чорногорії», «Чорногорія у другій половині XV ст. і на початку XVI ст.», «Лист чорногорського самозванця Стефана Малого до уряду Дубровницької республіки», «Боснійський державний герб», «Герцеговина у другій половині XV ст.», «Загальний погляд на давню історію Сербії та її джерела», у Ніжині була написана й одна з найкращих праць науковця – «Історія Сербії з половини XIV до кінця XV ст.: Критичне дослідження джерел»¹⁸, яка практично підсумувала творчий доробок талановитого вченого і мала стати його докторською дисертацією. Вчений у своєму дослідженні намагався висвітлити середньовічну історію сербського народу крізь призму головних категорій історичних джерел (літописів і житій). Як зазначив один із рецензентів праці П. А. Ровинський, «чтобы дать полную оценку замечательному труду проф. Качановского, нужно самому войти в его сферу и погрузиться в массу материала, который он систематизирует, объясняет и очищает посредством критики»¹⁹. Варто зазначити, що праці В. В. Качановського з сербстики розкривають процес становлення і розвитку сербської релігійної полемічної літератури у руслі візантійського впливу та загалом свідчать про досконале володіння вченим методикою наукового опису й історико-критичного аналізу рукописних джерел.

Слід зупинитися ще на одній стороні наукової діяльності вченого – археографічних дослідженнях слов'янських рукописних книг і колекціюванні рукописної спадщини балканських народів. Свою колекцію, яка складалася з 61 документу, В. В. Качановський збирав протягом усього життя під час наукових експедицій і стажувань. Його рукописна збірка складалася з балканських і російських джерел, до неї входило 20 рукописних книг літературного та загальноісторичного змісту, а також документи з історії південних слов'ян XV–XIX ст. болгарською, грецькою, італійською, латинською та сербською мовами. Це документи з історії Дубровника, Котора, Чорногорії, зокрема, їхніх історико-правових і дипломатичних відносин із Венеціанською республікою в XV–XVI ст. Серед рукописів були рідкісні та надзвичайно цінні кодекси для дослідження старовини і рукописно-книжкового мистецтва, в тому числі унікальне грецьке євангеліє-апракос XI ст. та рукописний «Збірник слів та житій» 40–50-х років XIV ст. без'юсової редакції македонського походження (нині зберігається у складі рукописного зібрання бібліотеки колишнього Історико-

філологічного інституту князя Безбородька в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського)²⁰.

Документи з балканістики В. В. Качановський, у зв'язку з передчасною смертю, описати не встиг, а спеціалістів його рівня у Ніжині не було, документи були лише зафіксовані за змістом у каталозі М. Н. Сперанського²¹.

Але, слід зауважити, що якщо «варшавський» і «казанський» періоди життя та діяльності Володимира Васильовича характеризуються підвищеним інтересом вченого до сербської і болгарської тематики, то «ніжинський» період став часом розширення кола наукових інтересів вченого, звернення його уваги на розробку окремих проблем історії, старожитностей і літератури інших південнослов'янських, західнослов'янських, а частково, і східнослов'янських народів. Як слушно зауважив колега вченого по Історико-філологічному інституту в Ніжині професор М. Н. Сперанський про його праці: «... в этом перечне мы найдем труды по всем областям изучения славянства: не только по истории, но и по языкам, не только по литературе, но и древностям, археологии; в этом же списке мы встретим яркие следы интереса профессора не к одной либо какой излюбленной славянской народности: здесь есть труды и заметки и по церковно-славянской старине и по языкам, литературе и истории любой славянской народности»²². Зрозуміло, що працюючи тривалий час у Варшаві, науковець не міг залишитися байдужим до історії та культури польського народу. В. В. Качановського цікавили актуальні проблеми польської історії та специфіка російсько-польських відносин кінця XVIII – початку XIX ст. Так, у своїй праці «Нарис історії останніх десятиріч Речі Посполитої»²³, дослідник зробив спробу висвітлити головні суспільно-політичні передумови розпаду цієї «шляхетної Республіки». Вчений в цілому поділяв думку польських істориків, що падіння Польщі було обумовлено характером політичної влади, слабкістю станово-представницької монархії, сепаратизмом шляхти та перманентними зовнішніми і внутрішніми війнами, учасником якої була польська політична верхівка²⁴. Відносини Росії і Польщі знайшли своє відображення в іншому дослідженні славіста – «Росія та Польща на початку XIX ст.», в якому автор акцентував увагу на актуальних, для того часу, проблемах входження польських земель до складу Російської імперії та впровадження політики русифікації²⁵.

Невдозві після здачі до друку статті «З історії сербської літератури», що стала останньою в науковому доробку ученого, В. В. Качановський тяжко захворів і 11 (24) квітня 1901 року помер²⁶ у розквіті сил, залишивши після себе значний науковий спадок, що нараховує понад двісті праць і рецензій, та пам'ять як про блискучого вченого-славіста, який вписав власну сторінку в історію балканістики, зокрема, і слов'янознавства в цілому. Праці Володимира Васильовича Качановського, без перебільшення, справили помітний вплив на подальший розвиток славістики майже в усіх країнах Центральної та Східної Європи в XX ст.

¹ Булахов, М. Г. Восточнославянские языковеды. Библиографический словарь. Т. 1. Мн., 1976, с. 136; Владимир Васильевич Качановский. Библиографический указатель / Сост. Самойленко Г. В. Нежин, 1993, 19 с.; Воробьёва, И. Г. Материалы к биографии В. В. Качановского // Биография исследователя как жанр славистики. Тверь, 1991, с. 17–30; Енциклопедія історії України: У 8-ми т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 4. Київ, 2007, с. 155–156; Лантева, Л. П. История славяноведения в России в XIX веке. М.: Издательство «Индрик», 2005, 848 с.; Русский биографический словарь: В 20-ти т. Т. 8: Кабановы – Косой. Москва, 1999, с. 188–189; Брокгауз, Ф. А. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. Т. 28. СПб., 1900, с. 807; Українська літературна енциклопедія. Т. 2. Київ, 1990, с. 434.

² Давиденко, Ю. М. Політична історія Польщі в дослідженнях вчених Ніжинської вищої школи наприкінці XIX – на поч. XX ст. / Ю. М. Давиденко, О. Г. Самойленко // Поляки в Україні. Ніжин, 2004, с. 184–189; Мишук, С. М. В. Качановський – дослідник слов'янської рукописної спадщини // Проблеми слов'янознавства. – 2009. – Вип. 58. – С. 36–40; Самойленко, Г. В. Вчені-філологи Ніжинської вищої школи. Біобібліографічний покажчик. Ніжин, 1993, 336 с.; Самойленко, О. Г. Внесок вчених ніжинської славистичної школи (кінець XIX – початок XX ст.) у дослідження історії південних слов'ян // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – Вип. 52. Серія: Історичні науки. – № 5. – Чернігів, 2008. – С. 209–216; Сперанський, М. Н. Пам'яті В. В. Качановського. Нежин, 1901, 8 с.

³ Archiwum Panstwowe m. st. Warszawy, ф. 214 (252), оп. 1, спр. 348. Варшавський університет [1876], арк. 3–5.

⁴ Archiwum Panstwowe m. st. Warszawy, ф. 214 (252), оп. 1, спр. 344. Протоколи факультетських (історико-філологічного) засідань в 1870/1871 академічному році, арк. 16–17.

⁵ Качановский, В. В. Сербские жития и летописи как источник истории южных славян // Славянский сборник. 1876. Т. 3. С. 183–222; його ж. Балканские славяне в эпоху покорения их турками // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1877. – Январь. – С. 83–114; його ж. Византийские летописи как источник для истории южных славян в период падения их самостоятельности // Журнал Министерства народного просвещения. – 1878. – Июль. – С. 63–112.

⁶ Лаптева, Л. П. Вказ. праця, с. 670.

⁷ Там само, с. 671.

⁸ Качановский, В. В. Неизданный дубровницкий поэт Антон Марин Глегович. Ч. 1 и ч. 2. Образцы дубровницкого языка и письма. СПб., 1882.

⁹ Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. 1875–1900. Преподаватели и воспитанники. Нежин, 1900, с. 32.

¹⁰ Будилович, А. С. Несколько слов о сочинении г. Владимира Качановского: «Неизданный дубровницкий поэт Антон-Марин Глегович» (СПб. 1882) и о прибавлении к нему п. з. «Образцы дубровницкого языка и письма, с приложением неизданных документов, рисующих дубровницкую культуру» (СПб. 1882). Варшава: в тип. М. Земкевича и В. Ноаковского, 1883, 26 с.

¹¹ Самойленко, Г. В. Вчені-філологи Ніжинської вищої школи..., с. 120.

¹² Лебедев, С. Б. А. Н. Пыпин и его проект историко-этнографической экспедиции на Балканы // Советская этнография. – 1984. – № 3. – С. 87–88.

¹³ Институт русской литературы (Пушкинский Дом) РАН, ф. 250, оп. 3, ед. хр. 110, л. 29.

¹⁴ Там само, с. 121.

¹⁵ Самойленко, Г. В. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. Ніжин, 2005, с. 135.

¹⁶ Державний архів Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1105, оп. 1, спр. 418. Личное дело профессора В. В. Качановского, арк. 4.

¹⁷ Самойленко, Г. В. Вчені-філологи Ніжинської вищої школи..., с. 126.

¹⁸ Качановский, В. В. История Сербии в половине XIV в. до конца XV в. Киев, 1899, 372 с.

¹⁹ Ровинский, П. В. В. Качановский. История Сербии в половине XIV в. до конца XV века. Том 1. Критическое исследование источников. Киев, 1899, VI+372 с. // Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. Т. 4. Кн. 3. СПб., 1899, с. 1122.

²⁰ Мишук, С. М. Вказана праця, с. 39; Дубровіна Л. Кодикологічні дослідження Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Давня македонська книга / Л. Дубровіна, Л. Ігнатенко // Українсько-македонський науковий збірник. Вип. 1. Київ, 2005, с. 288–303.

²² Мишук, С. М. Вказана праця, с. 40; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. Приобретения 1901–1905 гг. / Описание составлено М. Сперанским. Нежин, 1905, с. 28.

²³ Самойленко, Г. В. Вчені-філологи Ніжинської вищої школи..., с. 125.

²⁴ Давиденко, Ю. М. Вказ. праця, с. 186.

²⁵ Качановский, В. В. Россия и Польша в начале XIX в. // Вестник славянства. Кн. 9. 1894, с. 1–32.

²⁶ Самойленко, Г. В. Ніжинська вища школа..., с. 136.